

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ТА КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ ЯК ЕЛЕМЕНТИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ПОЛІТИКИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ 1991-2013 Р.Р.

MEMORY LOCATIONS AND COMMEMORATIVE PRACTICES AS THE ELEMENTS AND INSTRUMENTS POLICY OF HISTORICAL MEMORY UKRAINE AND POLAND (1991-2013)

Поїк Н.,

кандидат політичних наук, докторант, Інститут політичних та етнологічних досліджень імені І. Ф. Кураса (Київ, Україна),
e-mail: nrojik@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2744-4969>

Roik N.,

candidate of political sciences, doctoral candidate, Institute of political and ethnic studies at brown University. I. F. Kuras (Kyiv, Ukraine),
e-mail: nrojik@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2744-4969>

Мета дослідження – встановити роль і значення місць пам'яті в українсько-польських міждержавних відносинах. В статті звернуто увагу на те, що європейська інтеграція спонукала Україну і Польщу до подолання наслідків міжетнічних суперечок та упереджень. У врегулюванні конфлікту пам'яті в регіоні та переосмисленні історичного минулого важливу роль відіграли комеморативні заходи 1991-2013 років. Наголошено, що Україною та Польщею запозичена європейська модель переосмислення історичного минулого, реконструкції стереотипів колективної свідомості, побудови національних політик пам'яті та національної ідентичності. Історична пам'ять стала предметом зовнішньої політики і безпосередньо вплинула на перебіг українсько-польської співпраці. В Україні і Польщі політичний рівень мав провідне значення у легітимізації історичної пам'яті, яка спрямовувала зовнішньополітичні відносини у конструктивне русло співпраці – аж до подій загострення історичного діалогу 2015-2018 років. Висновки. Доведено, що важливими елементами політики пам'яті України і Польщі є місця пам'яті та проведення комеморативних практик, а також одним із факторів, котрі ускладнюють процес українсько-польського порозуміння є конфлікти пам'ятей. Методологія. При написанні статті використано принципи науковості, системності, структурності та комплексного підходу. Дослідження на теоретичному рівні здійснено з допомогою методів індукції та дедукції, аналізу, синтезу та узагальнення, а також аналітичного, системного методів та методу порівняльного аналізу.

Ключові слова: зовнішня політика, українсько-польська співпраця, політика пам'яті, примирення.

Problem setting. Novelty. At the present stage, the issue of memory locations and the related memory conflicts are particularly relevant in Ukrainian-Polish cooperation. Exploring Ukrainian-Polish cooperation, she concluded that memory policy is the subject and instrument of foreign policy, and the policy of historical memory became the leading direction of Poland's foreign policy towards Ukraine. It is in front of this new direction of foreign policy relations that the difficult task is to resolve and resolve the conflict of memory of Ukraine and Poland.

Paper objective. The purpose of the study is to establish the role and significance of memory locations in Ukrainian-Polish interstate relations. European integration pushes Ukraine and Poland to overcome the effects of interethnic disputes and prejudices. Ukraine and Poland have borrowed a European model of rethinking the historical past, reconstructing the stereotypes of collective consciousness, building national policies for memory and national identity. Historical memory became a subject of foreign policy and directly influenced the course of Ukrainian-Polish cooperation. In Ukraine and Poland, the political level of relations played a leading role in the legitimization of historical memory, which put foreign policy relations in a constructive direction to the events of 2015. Commemorative events of 1991-2013 played an important role in

resolving the conflict of memory in the region and reinterpreting the historical past.

Conclusions. It is proved that the important elements of the memory policy of Ukraine and Poland are places of memory and commemorative practices, as well as one of the factors that complicate the process of Ukrainian-Polish reconciliation is the memory conflict. The principles of scientific, systematic, structural and complex approach were used in writing the article. Research at the theoretical level was carried out using induction and deduction methods, analysis, synthesis and generalization, as well as analytical, systematic and comparative analysis methods.

Methodology. The article uses principles of scientific, systematic, structural and complex approach. Research at the theoretical level was carried out using induction and deduction methods, analysis, synthesis and generalization, as well as analytical, systematic and comparative analysis methods.

Keywords: foreign policy, Ukrainian-Polish cooperation, policy of memory, reconciliation.

Відновлення чи будівництво пам'ятників, військових кладовищ, меморіалів та місць поховань – це важливий елемент політики пам'яті. На сучасному етапі в українсько-польській співпраці особливо актуальною є проблема місць пам'яті та врегулювання конфліктів пам'яті, котрі з ними пов'язані.

Над вивченням історичної пам'яті працювали: Г. Мотика [2], Я. Грицак [3], Б. Осадчук [4], Т. Журженко [5], М. Мариневич [6], М. Рябчук [7], Н. Яковенко [8], С. Томпсон [9], Ф. Боль [10], М. Геник [11], Н. Горська і С. Трохимчук [12]. Грунтовні теоретичні дослідження пам'яті та місць пам'яті належать таким дослідникам, як: П. Нора [13], М. Хальбвак [14], П. Рекіор [15], П. Хаттон [16], А. Міллер [17].

Поряд з існуючими напрацюваннями, вважаю за необхідне детальніше приділити увагу в статті дослідженню ролі і значення місць пам'яті в українсько-польських міждержавних відносинах.

Перш за все, варто звернути увагу, що автором терміну «місця пам'яті» є французький історик П. Нора [5, с. 7]. При цьому учений розрізняє терміни «меморіали» та «місця пам'яті». «Меморіалами» він називає публічні і приватні місця, зокрема національний прапор, освіту, кладовища, храми, монументи, музеї, вулиці тощо. На думку П. Нора «місця пам'яті – крайня форма, в якій існує комеморативне пізнання історії, яке ігнорує його, але яке і потребує його» [18]. Крім того, він зауважує, що «місця пам'яті – це простір ширший, ніж відображене в меморіалах уявлення про минуле. Це може бути слово або інституція» [19]. Усвідомлюючи, що пам'ять про минуле не є істинною картиною минулого, він наголошує: «Пам'ять сама по собі має історію, вона є об'єктом історії» [13, с. 7].

Меморіали і місця пам'яті стали важливою складовою державної політики пам'яті. Прикладом її реалізації українською і польською стороною на офіційному (політичному) рівні є відкриття меморіалів загиблим українцям і полякам в с. Павлівка Волинської області (2003), цвинтаря Орлят та меморіалу Січових Стрільців у Львові (2005), в с. Павлокома Підкарпатського воєводства (2006), Гута Пеняцька (2009). Варто наголосити, що відкриття у травні 2006 р. пам'ятника 366 українцям у Павлокомі (Підкарпатське воєводство) стало важливим елементом співпраці Глав держав [20]. Від-

криття меморіалу символізувало черговий (після відкриття меморіалу польським жертвам Волинської трагедії та пантеону польських військовиків – цвинтаря Орлят у Львові) крок на шляху польсько-українського примирення.

Крім того, позитивно вдалось вирішити питання реалізації проекту увічнення пам'яті воїнів УНР на міському кладовищі м. Ланцут та встановлення на його території таблиці-барельєфу Симону Петлюрі, проект розширення українського воєнного кладовища у Пикуличах (Перемишль), впорядкування та облаштування поховань у Дубинах Підляського воєводства, Завадці Морохівській, Волі-Волоцькій, Пискоровичах, Березці, Бахові Підкарпатського воєводства, Турковичах, Бересті, Городиславичах, Новосілках Люблінського воєводства. Проте вперше українська громада відбудувала пам'ятник українським воїнам у 1989 році у Пикуличах біля Перемишля. Також в Александріві Куявському, неподалік Торуня, було насипано могилу; в м. Щипорно біля Каліша відновлено пам'ятник українським воїнам; відкрито військові поховання армії УНР та УГА на Раковицькому цвинтарі у Кракові.

Створення і відновлення місць пам'яті стало державною політикою, тому повз увагу на політичному рівні не проходило і питання узгодження надписів на меморіалах. В ході міждержавних консультацій із польською стороною погоджено питання використання зразка написів на пам'ятних знаках і обміну документальними та історичними матеріалами з питань місць пам'яті [21]. Узгоджений зміст на пам'ятних знаках покликаний сприяти рівноправності співпраці. Прикладом є як Цвинтар Орлят, так і невеличкий пам'ятний хрест, встановлений на знак спаленого с. Людвиківка Галицького району Івано-Франківської області, де місцева влада, районні осередки політичних партій відстояли узгодженість надпису.

Основоположним документом в цьому є Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховань жертв війни та політичних репресій, яка укладена у Варшаві 21 березня 1994 р. [22]. З метою реалізації умов Угоди в 1998 році утворено Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України. На початку 1999 року відбулася перша зустріч Комісії з польською Радою охорони пам'яті боротьби та мучеництва [23, с. 189]. На основі Угоди між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховань жертв війни та політичних репресій 6 червня 2005 року у Варшаві було підписано Протокол реалізації впродовж 2005-2007 років цієї Угоди та впорядкування місць поховань українців на території Польщі [24].

2005 рік був ключовим у діяльності української сторони щодо впорядкування та відновлення місць пам'яті на території Польщі та України. Саме в цьому році на Личаківському цвинтарі у Львові відкрито два меморіали – воїнів УГА та «Львівських орлят». Президент Польщі А.Квасневський у своєму виступі під час відкриття цвинтаря за-

кликав українців та поляків «не рахувати кривди» і достойно вшановувати своїх героїв. «Щоби жити, народи мусять пам'ятати – ми, поляки і українці, через болючий досвід історії знаємо, що означає зберегти пам'ять», – сказав Президент Польщі [25]. Після відкриття меморіалів у Львові Україна змогла активізувати роботу на території Польщі. Раніше усі наміри, а саме реалізація державних меморіальних проектів щодо впорядкування місць, пов'язаних з українською присутністю у Польщі, блокувалися польською стороною. З 1994 року до 2005 року Державна міжвідомча комісія не змогла збудувати ні одного пам'ятника на території Польщі. Після 2005 року було споруджено меморіальний комплекс в Павлокомі, збудовано пам'ятники у Монастирі біля Верхрати, на цвинтарі в Пикуличах, у Шиховичах. На шпальтах щотижневика «Наше слово» журналістом Б. Гуком висловлена думка, що ці кроки у виконанні Угоди та Протоколу були символічними вимушеними жестами польської Ради за «Цвинтар орлят» у Львові. Навіть будівництво меморіалу у Сагрині було результатом зацікавленості поляками у подальшому відновленні пам'ятників на Волині [26]. Так, питання змісту меморіальних написів та увічнення пам'яті є політичним, що визначає зміст та характер політики пам'яті між Україною та Польщею.

Якщо повернутися до списку (44 місць пам'яті), вміщеного в Протоколі 2005 року, то його автором є Державна міжвідомча комісія та товариство «Надсяння». Принцип підготовки був такий: охопити всю територію Польщі, тобто як етнічні українські землі від Лемківщини по Підляшшя, так і решту Польщі, де також є українські поховання з часу безпосередньо Першої світової війни та міжвоєнного періоду. Кількість увічень на кожній території залежить від кількості місць самих поховань. На Лемківщині їх є менше, а в Надсянні і Холмщині найбільше, оскільки ці регіони постраждали найбільшою мірою. Враховано те, що ці поховання різні за походженням та з різного часу: 1) вояків УНР та УГА, 2) жертв 40-х рр. серед української цивільної людності, 3) вояків УПА, 4) жертв тоталітарного режиму в 1947-1956 рр., 5) українців-воїнів Червоної армії. Список визначався також наявністю історичних матеріалів про обставини вбивств, насамперед наявності імен і прізвищ жертв [27].

Після завершення в 2007 році дії Протоколу, затягнувся процес пролонгації нового Протоколу з реалізації у 2008-2012 роках українсько-польської міждержавної угоди від 21 березня 1994 року про збереження місць пам'яті і поховань жертв війни та політичних репресій. З української сторони неодноразово звучали думки щодо відсутності бажання в польській стороні вирішувати питання увічнення пам'яті українських жертв у Польщі та польських на території України на принципах паритету.

Натомість певну ініціативність в цьому питанні проявили місцеві органи влади західних областей України. Зокрема Івано-Франківська облдержадміністрація та обирада видали розпорядження від 31 жовтня 2008 року №724/463-р «Про встановлення

опіки над місцями української пам'яті у Польщі», на виконання якого утворено робочу групу з питань встановлення опіки облдержадміністрацією та обласною радою над місцями української пам'яті на території Республіки Польща. Робоча група відвідала місця української пам'яті у Польщі. В результаті робочої поїздки за районами та містами області, а також товариствами депортованих українців з території Польщі було закріплено населені пункти Республіки Польща для впорядкування в них місць поховань українців. Список був затверджений додатковим розпорядженням облдержадміністрації та облради. Так, на реалізацію політики пам'яті впливає не тільки міждержавний, але й регіональний рівень. Все частіше місцеві еліти долучаються до вшанування національної пам'яті на території сусідньої держави, і українсько-польське прикордоння є тому підтвердженням.

На жаль, на сьогодні можна констатувати, що Угода від 21 березня 1994 року про збереження місць пам'яті і поховань жертв війни та політичних репресій не виконувалася в обсягах, темпах та у спосіб, передбачений у ній.

Діяльність спрямована на упорядкування та увічнення українських та польських місць пам'яті та поховань на території обох країн, присуття і в інших документах, наприклад, в Дорожній карті українсько-польського співробітництва на 2007-2008 роки, яка була укладена у Варшаві 27 квітня 2007 року [28]. Реалізація заходів з впорядкування і опіки місць пам'яті співвітчизників покликана сприяти зміцненню українсько-польської співпраці в історично-гуманітарній та політичній сфері.

Отже, політика пам'яті України і Польщі мала чітку спрямованість на реконструювання свідомості своїх громадян шляхом відновлення місць пам'яті, які в основному розташовані на українсько-польському прикордонні. Реалізація меморіальних проєктів засвідчують географічну локалізацію пам'яті. Упорядкування та увічнення українських і польських місць пам'яті та поховань на прикордонні обох держав, активізують політичний рівень українсько-польської співпраці.

В Україні і Польщі політичний рівень відносин мав провідне значення у легітимізації історичної пам'яті, яка спрямувала зовнішньополітичні відносини у конструктивне русло до подій 2015 року. У врегульованні конфлікту пам'яті в регіоні та переосмисленні історичного минулого важливу роль відіграли комеморативні заходи 1991-2013 років. Аналіз подій українсько-польської співпраці 1991-2013 років дозволяє говорити про існування «роботи над пам'яттю», яка є корисною, перш за все, як механізм недопущення міжнародних конфліктів.

Список використаних джерел

1. Роїк Н. (2014) *Гуманітарна складова українсько-польського транскордонного співробітництва* (автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»). Чернівці, 20 с.

2. Мотика Г. (2009) Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях. *Україна Модерна*.

[Online] 4, С. 127-135. Available from: <http://historians.in.ua/index.php/ukraj-ina-moderna-2007-2010/23-ukrajina-moderna-154-2009-g>. [Accessed 16.02.2018]

3. Грицак Я. (2009) Що по Гедройцеві? In: *Європа – Минуле і майбутнє. Візії і ревізії: матеріали Міжнарод. конф. пам'яті Єжи Гедройця*, Київ, 24-26 листопада 2006р. Київ: Вид-во «Часопис. Критика», С. 85 – 89.

4. Осадчук Б. (2009) Модель вибачення. In: *Волинь: дві пам'яті*. Збірка статей опублікованих в «Газеті виборчій», пер. з пол., упоряд. М. Войцехівський. Київ-Варшава: Дух і література, С. 43 – 54.

5. Zhurzenko T. (2009) Geopolitical memory. *Eurozine*. [Online] 06 (29). Available from: http://www.eurozine.com/articles/2009_06_29_zhurzenko.uk.html. [Accessed 8.05.2019].

6. Маринович М. (2010) Польща й Україна після мовного місяця. *Критика*, 5 – 6 (151-152), С. 27 – 29.

7. Рябчук М. (2001) За огорожею Меттерніхового саду. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. [Online] 20, С. 6 – 20. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/pdf/20/pdf>. [Accessed 16.02.2018]

8. Яковенко Н. (2003) Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. *Незалежний культурологічний часопис «І» (Волинь 1943. Боротьба за землю)*. [Online] 28, С. 295 – 305. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm>. [Accessed 16.02.2018]

9. Томпсон Є. (2010) Способи пам'ятати: приклад Польщі. [Online] Available from: <http://politonomia.org.ua/page/sposoby-pam-iataty-pryklad-polshchi-1922.html> [Accessed 16.02.2018]

10. Boll F. (eds) (2010) *Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych a polityka odprężenia. Wprowadzenie. In: Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, F. Boll, W. Wysocki, K. Ziemer, T. Roth (eds), Warszawa: Neriton, S. 9-22.

11. Геник М. (2009) Інституалізація процесу міжнародного примирення у діяльності вищих законодавчих органів України і Польщі. In: *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. [Online] Рівне: РДГУ, 3, С. 105 – 112. Available from: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pps/2009_3.pdf. [Accessed 16.02.2018]

12. Горська Н., Трохимчук С. (eds) (2002) *Польсько-німецьке примирення та співпраця в контексті євроінтеграції*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 96 с.

13. Nora P. (1989) Between memory and history: les lieux de memoire. *Representations. The regents of the university of California*. [Online] S. 7 – 24. Available from: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf> [Accessed 16.02.2018]

14. Хальбвакс М. (2005) Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. [Online] №2-3 (40-41). Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [Accessed 16.02.2018]

15. Рикёр П. (2004) *Память, история, забвение*. Издательство гуманитарной литературы. [Online] 728 с. Available from: http://www.gumer.info/bogoslo_v_Buks/Philos/Rik/index.php [Accessed 16.02.2018]

16. Хаттон П. (2003) *История как искусство*. [Online] СПб.: Владимир Даль, 424с. Available from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/hatt/index/php [Accessed 16.02.2018]

17. Миллер А. (2008) Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России. *Отечественные записки*. [Online] №5. Available from: <http://courier-edu.ru/cour0902/6700.htm> [Accessed 16.02.2018]

18. Нора П., Озуф М., Ж. де Пуоимеж, Винок М. (1999) *Проблематика мест памяти. Франция-память*. [Online] СПб.: Изд-во С. Петерб. ун-та, С. 17-50. Available from: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> [Accessed 16.02.2018]

19. Нора П. (2010) Историки поняли, что законы – очень опасная вещь (2010) *Уроки истории*. [Online] Available from: <http://urokiistorii.ru/current/view/2010/31/nora-u> [Accessed 16.02.2018]

20. Гаврилюк Ю. (2006) Павлокома: пам'ять і прощення. *День*. [Online] Available from: <http://www.day.kiev.ua/159749>. [Accessed 16.01.2012]

21. Димид М. (2010) Примирення пам'яті в Україні. *Релігійно-інформаційна служба України*. [Online] 6 травня. Available from: <http://risu.org.ua/ua/index/blog/~Думид/35521/> [Accessed 29.11.2019]

22. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій від 21 березня 1994 року. Ін: *Управління державного архіву. Галузевий державний архів МЗС України*, Фонд №2 Міжнародні договори, Опис №6, Справа №495.

23. Surmacz B. (2002) *Wspolczesne stosunki polsko-ukrainskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 266 s.

24. Протокол реалізації упродовж 2005-2007 років Угоди між Урядом України і Урядом Республіки Польща від 21 березня 1994р. Про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій. (2005) *Наше слово*. [Online] №51, 18 грудня. Available from: http://nslowo.free.ngo.pl/ukr-pl/protokol_realizacji_Uhody_pro_zberezhennia_misc_pamiati.htm. [Accessed 16.02.2018]

25. Президенти України і Польщі взяли участь у відкритті Цвинтаря Орлят. (2005) *Офіційний веб-сайт Президента України*. [Online] 24 червня. Available from: <http://www.president.gov.ua/news/656.html>. [Accessed 12.06.2011]

26. Гук Б. (2008) Хто зірвав українсько-польську угоду про увічнення пам'яті жертв війни? *Наше слово*. [Online] №43. Available from: <http://nslowo.pl/content/view/189/135/>. [Accessed 16.02.2018]

27. Гук Б. (2005) Українська держава в питанні увічненні довгі роки була відсутня (розмова з головою Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння», учасником українсько-польських переговорів з питання увічненні жертв війни і політичних репресій в Україні та Польщі В. Середю). *Наше слово*. [Online] №45. Available from: http://nslowo.free.ngo.pl/rozmowa_ukr_derzawa_u_pytanni_uwicznenn_dowhi_rolu_bula_widsutnia.htm. [Accessed 16.02.2018]

28. Дорожня карта українсько-польського співробітництва на 2007-2008 роки від 27 квітня 2007 року. Ін: *Управління державного архіву. Галузевий державний архів МЗС України*, Фонд № 2, Міжнародні договори, Опис №6, Справа №5122.

References

1. Royik N. (2014) *Humanitarna skladova ukrain'skopol'skogo transkordonnogo spivrobotnytstva* [Humanitarian component of Ukrainian-Polish cross-border cooperation: abstract diss. for the sciences degree of Cand. polit. Sciences: Special. 23.00.04 «Political problems of international systems and global development»]. Chernivtsi, 20 c. [Ukrainian]

2. Motyka G. (2009) Druga svitova viyna v polsko-ukrain'skykh istorichnykh diskusiyah. [World War II in Polish-Ukrainian historical discussions]. *Ukraine Modern* [Online] 4, 127–135. Available from: <http://historians.in.ua/index.php/ukrajina-moderna-2007-2010/23-ukrajina-moderna-154-2009-r>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

3. Hrytsak Y. (2009) Shcho po Gedroycevi. In: [Europe is the past and the future. Visions and Revisions: International Materials. Conf. in memory of Yerzy Giedroyc], Kyiv, November 24-26, 2006. Kyiv: Kritika Magazine, 85–89. [Ukrainian]

4. Osadchuk B. (2009) Model vybachennia In: [*Volyn: two memories*]. Collection of articles published in the Elec-

tion Gazette, trans. with gender, order. M. Wojciechowski. Kiev-Warsaw: Spirit and Literature, 43–54. [Ukrainian]

5. Zhurzenko T. (2009) Geopolitical memory. *Eurozine*. [Online] 06 (29). Available from: http://www.eurozine.com/articles/2009_06_29_zhurzenko.uk.

html. [Accessed 8.05.2019].

6. Marynowych M. (2010) Polska i Ukraina pislia medowogo misiatsia. [Poland and Ukraine after honeymoon]. *Critics*, № 5 – 6 (151-152), 27–29. [Ukrainian]

7. Riabchuk M. (2001) Za ogorozeu Metternihovogo sadu. [Behind the Metternich garden fence], *Independent Cultural Journal "I"*. [Online] № 20, 6–20. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/pdf/20/pdf>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

8. Jakovenko N. (2003) Polshcha ta polaky v shkilykh pidruchnykh istorii, abo vidlunnia davniogo i nedavniogo mynulogo [Poland and the Poles in school history books, or the echo of the ancient and recent past]. *Independent cultural journal "I" (Volyn 1943. Fighting for land)*. [Online] 28, 295–305. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

9. Tompson E. (2010) Sposoby pam'aty: pryklad Polshchi. [Ways to Remember: An Example of Poland]. [Online] Available from: <http://politonomia.org.ua/page/sposoby-pam-iataty-pryklad-polshchi-1922.html> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

10. Boll F. (2010) Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych a polityka odprężenia. Wprowadzenie. In: *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*. F. Boll, W. Wysocki, K. Ziemer, T. Roth (eds), Warszawa: Neriton, 9–22.

11. Genyk M. (2009) Instytucjonalizacja procesu mizhnacjonalnogo prymyrennia u ditalnosti vyshchych zakonodawchych organiv Ukrainy i Polshchi. [Institutionalization of the process of interethnic reconciliation in the activities of the higher legislative bodies of Ukraine and Poland]. In: *Panorama of Political Science Studies: Scientific Bulletin of Rivne State Humanities University*. [Online] Rivne: RDGU, 3, 105-112. Available from: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pps/2009_3.pdf. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

12. Gorska N., Trohymchuk S. (eds) (2002) *Polsko-niemieckie pytmyrennia*. [Polish-German reconciliation and cooperation in the context of European integration]. Lviv: Franko National University, 96 c. [Ukrainian]

13. Nora P. (1989) Between memory and history: les lieux de memoire. *Representations. The regents of the university of California*. [Online] 7-24. Available from: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf> [Accessed 16.02.2018]

14. Halbvaks M. (2005) Kolektyvna i istorichna pamiat. [Collective and historical memory]. *Emergency ration*. [Online] 2-3 (40-41). Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

15. Rikior P. (2004) Pamiat', istoriia, zabvieniye. [Memory, history, oblivion]. *The publishing house of humanitarian literature*. [Online] 728c. Available from: http://www.gumer.info/bogoslo_v_Buks/Philos/Rik/index.php [Accessed 16.02.2018] [Russian]

16. Hatton P. (2003) *History as an Art*. [Online] S. Pb: Vladimir Dal', 424 c. Available from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/hatt/index/php [Accessed 16.02.2018] [Russian]

17. Miller A. (2008) Istoricheskaia politika i yejo osobenosti v Polshche, Ukrainie i Rossii. [Historical politics and its features in Poland, Ukraine and Russia]. *Domestic notes*. [Online] №5. Available from: <http://courier-edu.ru/cour0902/6700.htm> [Accessed 16.02.2018] [Russian]

18. Nora P. (1999) Problematika mest pamiaty. In: Nora P., Ozuf M., Zh. de Piuimezh, Vinok M. (eds) *Frantsyia-pamiat'*. [Problems of memory locations. France-memory]. [Online] SPb.: SPb University, 328s. C. 17-50. Available from: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> [Accessed 16.02.2018] [Russian]

19. Nora P. (2010) Istoriki poniali, chto zakony – ochen' opasnaia viesheh. [Historians realized that laws are a very dangerous thing]. *Uroki istorii*. [Online] Available from: <http://urokiistorii.ru/current/view/2010/31/nora-u> [Accessed 16.02.2018] [Russian]

20. Havryliuk Y. (2006) Pavlokoma: pamiat' i proshchennia. [Pavlokoma: memory and forgiveness] *Den'*. [Online] Available from: <http://www.day.kiev.ua/159749>. [Accessed 16.01.2012] [Ukrainian]

21. Dymyd M. (2010) Prymyrennia pam'iaty v Ukraini. [Reconciliation of memory in Ukraine]. *Religiyno-informatsyina sluzhba Ukrainy*. [Online] 6 may. Available from: <http://risu.org.ua/ua/index/blog/~Dymyd/35521/> [Accessed 29.11.2019] [Ukrainian]

22. Ugoda mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Respubliky Polshcha pro zberezhennia mists' pam'iaty i pohovannia zhertv viyny ta politychnyh represiy vid 21 bereznia 1994 roku. [Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Poland on the preservation of sites and the burial of victims of war and political repression] In: *Upravlinnia derzhavnogo arhivu. Galuzevyi derzhavnyi arhiv MZS Ukrainy, Fond №2 (Mizhnarodni dogovory)*, Opys № 6, Sprava №495. [Ukrainian]

23. Surmacz B. (2002) *Wspolczesne stosunki polsko-ukrainskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sasiedztwie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 266 s.

24. Protokol realizatsiyi vprodovzh 2005-2007 r. Ugody mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Respubliky Polshcha vid 21 bereznia 1994r. Pro zberezhennia mists' pam'iaty i pohovannia zhertv viyny ta politychnyh represiy, (2005) [Implementation Protocol for the 2005-2007 Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Poland of 21 March 1994] *Nashe slovo*. [Online] №51, 18 грудня. Available from: http://nslowo.free.ngo.pl/ukrpl/protokol_realizacji_Uhody_pro_zberezhenia_misc_pamiaty.htm. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

25. Prezydenty Ukrainy i Polshchi vzialy uchast' u vidkrytti Tsvyntaria Orliat, (2005) [The Presidents of Ukraine and Poland participated in the opening of the Orlyat Cemetery]. *Ofitsiynyi sait Prezidenta Ukrainy*. [Online] 24 chervnia. Available from: <http://www.president.gov.ua/news/656.html>. [Accessed 12.06.2011] [Ukrainian]

26. Huk B. (2008) Hto zirvav ukrainsko-polsku ugodu pro uvichnennia pam'iaty zhertv viyny? [Who broke the Ukrainian-Polish agreement on perpetuating the memory of the victims of the war?] *Nashe slovo*. [Online] №43. Available from: <http://nslowo.pl/content/view/189/135/>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

27. Huk B. (2005) Ukrainska derzhava v pytanni uvichnen' dovgi roky bula vidsutnia (rozzmova z holovoiu Obiednannia tovarystv deportovanyh ukrainsiv «Zakerzonnia», uchashnykom ukrainsko-polskyh peregovoriv z pytan' uvichnennia zhert viyny i politychnyh represiy v Ukraini ta Poolshchi V.Seredoyu). [The Ukrainian state has been absent from the issue of perpetuation for many years (talk with the chairman of the Association of Deported Ukrainian Societies "Zakerzonnia", a participant of the Ukrainian-Polish negotiations on the perpetuation of the victims of war and political repression in Ukraine and Poland by V. Sereda)]. *Nashe slovo*. [Online] №45. Available from: http://nslowo.free.ngo.pl/rozmova/ukr_derzava_u_pytanni_uvichnen_dovhi_roly_bula_widsutnia.htm [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

28. Dorozhnia karta ukrainsko-polskogo spivrobotnytstva na 2007-2008 r. vid 27 kvitnia 2007 r. [Roadmap for Ukrainian-Polish Cooperation for 2007-2008 from April 27, 2007]. In: *Upravlinnia derzhavnogo arhivu. Galuzevyi derzhavnyi arhiv MZS Ukrainy, Fond №2 (Mizhnarodni dogovory)*, Opys №6, Sprava №5122 [Ukrainian]